

Государственное управление

УДК 354:328.185

Атаманчук Павло Петрович

аспірант

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

Атаманчук Павел Петрович

аспирант

Национального технического университета «Днепроvская политехника»

Atamanchuk Pavlo

Graduate Student of the

Dnipro University of Technology

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОНІТОРИНГУ

ЯКОСТІ ЖИТТЯ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА ЖИЗНИ

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF QUALITY OF LIFE MONITORING

RESEARCH

Анотація. Розглянуто складові концепту «моніторинг якості життя», зокрема «соціальний моніторинг» та «якість життя», а також низку суміжних понять «Рівень життя», «Спосіб життя» тощо.

Обґрунтовано, що моніторинг є універсальною технологією, тому що застосовується для дослідження об'єктів будь-якого середовища. Під моніторингом автор розуміє комплексний метод пізнавальної і предметно-практичної діяльності, спрямований на безперервне спостереження за станом об'єктів соціального середовища за заздальгідь заданими параметрами з метою аналізу стану середовища і його контролю, що

дозволяє здійснювати ефективне прогнозування й вироблення оптимальних управлінських рішень.

При цьому систематична діагностика соціального самопочуття населення регіону за допомогою соціологічного моніторингу має активізувати діалог населення з органами місцевого самоврядування за умов, що за результатами досліджень будуть прийматися відповідні управлінські рішення, про що громадяни будуть поінформовані.

Аналіз різних інтерпретацій визначення категорії «якість життя» показує, що якість життя є складним комплексним феноменом суспільного життя, кожний зі структурних елементів якого виступає відображенням економічних, соціальних, політичних, правових, ідеологічних відносин, що складаються в суспільстві, а тому розуміється як соціальне благополуччя населення в цілому.

Поняття «якість життя» має інтегративний характер стосовно таких категорій, як «уклад життя», «рівень життя», «спосіб життя», «стиль життя», «стандарт життя». Ці поняття розкривають і конкретизують зміст категорії «якості життя» при різних рівнях аналізу динаміки.

Ключові слова: публічне управління, органи публічної влади, якість життя, моніторинг.

Анотація. Рассмотрены составляющие концепта «мониторинг качества жизни», в частности, «социальный мониторинг» и «качество жизни», а также ряд смежных понятий «Уровень жизни», «Образ жизни» и т.д.

Обосновано, что мониторинг является универсальной технологией, так как применяется для изучения объектов любой среды. Под мониторингом автор понимает комплексный метод познавательной и предметно-практической деятельности, направленный на непрерывное

наблюдение за состоянием объектов социальной среды по заранее заданным параметрам с целью анализа состояния среды и ее контроля, что позволяет осуществлять эффективное прогнозирование и выработку оптимальных управленческих решений.

При этом систематическая диагностика социального самочувствия населения региона посредством социологического мониторинга должна активизировать диалог населения с органами местного самоуправления при условии, что по результатам исследований будут приниматься соответствующие управленческие решения, о чем граждане будут информированы.

Анализ различных интерпретаций определения категории «качество жизни» показывает, что качество жизни является сложным комплексным феноменом общественной жизни, каждый из структурных элементов которого выступает отражением складывающихся в обществе экономических, социальных, политических, правовых, идеологических отношений, а потому понимается как социальное благополучие населения в целом.

Понятие «качество жизни» носит интегративный характер по отношению к таким категориям, как «уклад жизни», «уровень жизни», «образ жизни», «стиль жизни», «стандарт жизни». Эти понятия раскрывают и конкретизируют содержание категории качества жизни при разных уровнях анализа динамики.

Ключевые слова: публичное управление, органы публичной власти, качество жизни, мониторинг.

Summary. The components of the concept of "quality of life monitoring", in particular, "social monitoring" and "quality of life", as well as a number of related concepts "Standard of living", "Lifestyle", etc. are considered.

It is justified that monitoring is a universal technology because it is used to study objects of any environment. Under monitoring, the author understands a comprehensive method of cognitive and subject-practical activities aimed at continuous monitoring of the state of the social environment by predetermined parameters to analyze the state of the environment and its control, which allows effective forecasting and making optimal management decisions.

At the same time, the systematic diagnosis of social well-being of the region's population with the help of sociological monitoring should intensify the dialogue of the population with local governments under the conditions that research will make appropriate management decisions and citizens will be informed.

Analysis of different interpretations of the definition of "quality of life" shows that quality of life is a complex complex phenomenon of social life, each of the structural elements of which is a reflection of economic, social, political, legal, ideological relations in society, and therefore understood as social well-being population as a whole.

The concept of "quality of life" is integrative in relation to such categories as "lifestyle", "standard of living", "lifestyle", "lifestyle", "standard of living". These concepts reveal and specify the content of the category "quality of life" at different levels of analysis of dynamics.

Key words: *public administration, public authorities, quality of life, monitoring.*

Постановка проблеми. Підвищення якості життя населення для органів влади всіх рівнів пов'язано, в першу чергу, з рішенням тактичних завдань, спрямованих на усунення поточних проблем територіальних громад або їх запобігання в найближчій перспективі. Рішення цих злободенних, але разом з тим локальних завдань займає практично весь основний час керівників, спонукає використовувати всі наявні ресурси для

досягнення цих цілей, однак тим самим залишає поза полем зору завдання розробки стратегії розвитку. Сьогодні в контексті використання категорії «якість життя» досить гостро постає питання про те, яким має бути процес формування якості життя: життєдіяльності на території або управлінням розвитком (політика стійкого розвитку).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам якості життя населення присвятили свої дослідження Е. Лібанова, Н. Сітнікова, Л. Соболь та інші.

Мета статті – обґрунтувати концептуальні засади дослідження моніторингу якості життя населення.

Виклад основного матеріалу. Моніторинг – продукт інформаційної цивілізації, хоча застосування технології безперервного спостереження за змінами об’єктів світу, що оточує людину, сягає у глибоку давнину.

Інформаційне суспільство створює умови для того, щоб моніторинг був включений до сучасної комунікаційної системи. Щоб переконатися в доцільності використання його як інструменту налагодження діалогу влади й суспільства, дозволимо собі більш детальну характеристику моніторингу.

Так, у словнику юридичних термінів і понять подано визначення моніторингу (англ. *monitoring* – контроль, від лат. *monitor* – той, хто попереджає, застерігає, радник, консультант) як регулярного спостереження за станом суспільних, правових, соціальних, природних і технічних процесів з метою їх оцінки, контролю та прогнозування. Моніторинг здійснюється на глобальному, регіональному й локальному рівнях. Отримана інформація використовується при підготовці законів, інших нормативно-правових актів, рішень тощо, що приймаються державними органами, політичними партіями, громадськими організаціями [1, с. 114].

Етимологію терміна «моніторинг» неважко встановити, звернувшись до відомих довідникових видань, з яких розуміємо, що термін «*monitor*» означає застережливий, контролюючий [2, с. 492]. У сучасну наукову

літературу цей термін увійшов порівняно недавно, на початку 70-х років. Дослідник Р. Манн запропонував називати моніторингом систему повторних спостережень одного або декількох елементів навколишнього середовища в просторі й у часі з певною метою й відповідно до заздалегідь підготовленого набору показників. Таким чином, у визначенні, наданому Р. Манном, пояснюється технологічна суть моніторингу.

В енциклопедичному словнику з теорії управління зазначається, що моніторинг є періодичним повторним вимірюванням відповідних параметрів з метою визначення ефекту специфічних стратегій управління чи політики і реакції різних систем на зміни в більш широкому середовищі [3]. Моніторинг є складовим компонентом процесу прийняття рішення у складному й слабо прогнозованому вимірі. Орієнтований на виявлення відхилень від реалізації програми та корекцію у процесі її розробки й реалізації, моніторинг пов'язується з оцінкою ефектів реалізації певних типів рішень, а отже, спрямовується на оцінку інновацій у суспільстві.

Можливість вивчення процесів, що відбуваються в суспільстві, за допомогою моніторингу обґрунтував у своєму дослідженні І. А. Кривобоков, увівши поняття «соціальний моніторинг». Він дав йому таке визначення: «Соціальний моніторинг – метод пізнавальної і предметно-практичної діяльності, який забезпечує в сполученні з іншими методами комплексне, оперативне й адекватне оцінювання соціальної ситуації, що дозволяє здійснювати ефективне прогнозування й вироблення оптимальних управлінських рішень» [4, с. 15].

Моніторинг є універсальною технологією, тому що застосовується для дослідження об'єктів будь-якого середовища. У цьому сенсі будь-яке моніторингове дослідження має соціальну значущість. Тому, доповнюючи визначення моніторингу, викладені І. А. Кривобоковим, процедурними й функціональними уточненнями, на які звертають увагу інші автори, можна сказати, що під моніторингом ми будемо розуміти комплексний метод

пізнавальної і предметно-практичної діяльності, спрямований на безперервне спостереження за станом об'єктів соціального середовища за задалегідь заданими параметрами з метою аналізу стану середовища і його контролю, що дозволяє здійснювати ефективне прогнозування й вироблення оптимальних управлінських рішень [4, с. 16].

Моніторинг соціального середовища дозволяє встановити стан його об'єктів. Моніторинг, заснований на вимірі стану об'єктів спостереження. Він застосовується до дослідження життя соціуму у всьому його культурному різноманітті, у тому числі і до такого аспекту, як діалогічна взаємодія влади й суспільства [4 с. 13]. Тому ми вважаємо, що він може стати ефективним інструментом спостереження і виміру показників якості життя і умов її підвищення.

При цьому систематична діагностика соціального самопочуття населення регіону за допомогою соціологічного моніторингу має активізувати діалог населення з органами місцевого самоврядування за умов, що за результатами досліджень будуть прийматися відповідні управлінські рішення, про що громадяни будуть поінформовані.

Специфіка моніторингу як інструмента діалогічних відносин влади із суспільством визначається насамперед тим, що спілкування тут опосередковане технічними засобами, які дають можливість передавати величезні обсяги інформації на масову аудиторію, переборюючи практично безмежні відстані й часові бар'єри. Таке положення приводить до того, що моніторинг перетворюється на діалог більших соціальних груп.

Аналіз різних інтерпретацій визначення категорії «якість життя» показує, що якість життя є складним комплексним феноменом суспільного життя, кожний зі структурних елементів якого виступає відображенням економічних, соціальних, політичних, правових, ідеологічних відносин, що складаються в суспільстві, а тому розуміється як соціальне благополуччя населення в цілому.

Якість життя (англ. – quality of life, сокр. – QOL; нім. – Lebensqualität, сокр. LQ) – категорія, за допомогою якої характеризують істотні обставини життя населення, що визначають ступінь гідності і свободи особи кожної людини [5].

Поняття «якість життя» має інтегративний характер стосовно таких категорій, як «уклад життя», «рівень життя», «спосіб життя», «стиль життя», «стандарт життя». Ці поняття розкривають і конкретизують зміст категорії «якості життя» при різних рівнях аналізу динаміки.

Поняття «уклад життя» характеризує конкретні історичні соціально-економічні і політичні аспекти культури, у межах якої розвертається існування в суспільстві її носіїв. У ролі показників укладу життя виступають характер власності на засоби виробництва, характер економіки, соціальних відносин, провідної ідеології, політичної системи тощо [6, с. 18]. Найважливіше значення тут має також показник урбанізації (співвідношення міського і сільського населення).

Поняття «рівень життя» використовується при прямій і непрямій кількісній оцінці міри задоволення потреб і запитів населення в конкретний період часу [7, с. 112]. До показників рівня життя належать такі, як розмір заробітної плати і доходу на душу населення, пільги і виплати із суспільних фондів споживання, структура споживання продовольчих і промислових товарів, рівень розвитку системи охорони здоров'я, освіти, побутового обслуговування, стан житлових умов і ін.

Поняття «стиль життя» застосовується для позначення характерних специфічних способів самовираження представників різних соціокультурних груп, що виявляються в їх повсякденному житті: у діяльності, поведінці, відносинах. Показниками стилю життя є особливості індивідуальної організації прийомів і навичок трудової діяльності, вибір кола і форм спілкування, характерні способи самовираження (включаючи демонстративні риси поведінки), специфіка структури і змісту споживання

товарів і послуг, а також організація безпосереднього соціокультурного середовища і вільного часу [8, с. 23]. Це поняття тісно пов'язане із загальнокультурним сприйняттям соціальної дійсності.

«Стандарт життя» – це теоретичне аналітичне поняття, сконструйоване для того, щоб забезпечити точку відліку якості життя представників різних соціальних груп. Воно будується як статистична модель параметрів визначених норм, і можна говорити про стандарти якості життя, характерні для суспільства в цілому або окремих соціальних груп у розглянутий період часу [9, с. 97].

Спосіб життя – багатомірне поняття, у його склад входить безліч різних суб'єктів і видів їх соціальної активності. Хоча види соціальної поведінки, їх поширеність у різні періоди історії нашої країни й у різних соціальних груп міняються, «ядром» способу життя завжди виступає набір видів соціальної активності. Причому всі складові способу життя взаємозалежні: зі зміною однієї змінюються інші.

У практиці сучасного українського публічного управління для оцінки соціального благополуччя населення найчастіше використовуються такі категорії, як «рівень життя», що є показником, що характеризує кількість товарів і послуг, споживаних у країні, або «споживчий кошик» – це поняття в сучасному словнику ринкових термінів означає набір товарів-представників у заданих кількостях з фіксованими цінами. Також застосовуються для реалізації різного роду управлінських завдань поняття «мінімальна заробітна плата», «прожитковий мінімум», «вартість життя» тощо. Категорія «якість життя» має безпосередній зв'язок з такими поняттями, як «соціальний простір», «соціальна сфера», «соціальна політика».

Якість життя не тотожна рівню життя, включаючи і найбільш витончені види його визначення, наприклад, життєві стандарти (living standarts), оскільки різні економічні показники доходу виступають тільки

одним з багатьох (як правило, не менш 5-ти), критеріїв якості життя. Філософія якості життя наприкінці ХХ ст. виходить на перший план у державній політиці і соціальній роботі в найбільш розвинутих країнах світу, наприклад, у Канаді, Великобританії і Швеції, оскільки через якість життя можливо здійснювати інтегральну оцінку ефективності управління в постеконіомічну епоху [10].

Державна діяльність з визначення і реалізації заданої якості життя ведеться через законодавче введення стандартів (індексів) якості життя, що звичайно включають три блоки комплексних індикаторів.

Перший блок індикаторів якості життя характеризує здоров'я населення і демографічне благополуччя, що оцінюються за рівнями народжуваності, тривалості життя, природного відтворення.

Другий блок відбиває задоволеність населення індивідуальними умовами життя (статок, житло, харчування, робота й ін.), а також соціальну задоволеність положенням справ у державі (справедливість влади, доступність освіти й охорони здоров'я, безпека існування, екологічне благополуччя). Для їх оцінки використовуються соціологічні опитування представницьких вибірок з населення. Об'єктивним індикатором крайньої незадоволеності служить рівень самогубств.

Третій блок індикаторів оцінює духовний стан суспільства. Рівень духовності визначається за характером, спектром і кількістю творчих ініціатив, інноваційних проєктів, а також за частотою порушень загальнолюдських моральних заповідей: «не вбивай», «не вкради», «шануй батька і матір своїх», «не створи собі куміра» і ін. Як одиниці виміру використовуються дані офіційної статистики про соціальні аномалії, що вважаються «гріхом» – порушенням відповідних заповідей: вбивства, пограбування, тяжкі тілесні ушкодження, кинуті літні батьки і діти, алкогольні психози. Там, де такі провини зустрічаються частіше, рівень морального стану гірше [5].

Індикатори, що включаються в блоки, мають відповідати наступним вимогам:

- відбивати найважливіші соціальні параметри, що мають інтегральне значення для суспільства й відображають його власне відчуття себе благополучним або неблагополучним;
- однозначно сприйматися будь-яким громадянином на всій території країни, поєднуючи всіх єдиним розумінням;
- мати достатню чутливість і здатність швидкого реагування на фактори, що змінюють умови життєдіяльності;
- мати доступні для стандартного виміру кількісні характеристики, що забезпечують можливість порівняльної оцінки і спостереження за динамікою.

Частковим аналогом індексу якості життя, що отримали поширення і визнання, є індекс людського розвитку (ІЛР, human development indicator – HDI) або, в іншому перекладі, індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), застосовуваний ООН з 1990 року, який був розроблений пакистанським економістом Махбубом ель Хаком (Mahbub ul Haq) і використовується з 1993 року ООН в щорічному звіті до розвитку людського потенціалу.

У числі головних складових ІЛР: середня очікувана тривалість життя при народженні, рівень освіти населення і реальний середньодушевий валовий внутрішній продукт, розрахований з урахуванням паритету купівельної спроможності національної валюти.

Індекс розвитку людського потенціалу – індекс для порівняльної оцінки бідності, грамотності, освіти, середньої тривалості життя й інших показників країни. При підрахунку ІРЛП враховують три види показників:

- Середня тривалість життя при народженні – оцінює довголіття.
- Індекс освіти: рівень грамотності дорослого населення країни (2/3 індексу) і сукупна частка учнів та студентів (1/3 індексу).

- Рівень життя, оцінений через ВВП на душу населення при паритеті купівельної спроможності (ПКС) в доларах США.

Альтернативним індексом є Індекс бідності (також розроблений ООН для оцінки якості життя населення в будь-якій країні) [11].

У правовому відношенні якість життя є реалізацією права на гідне життя і вільний розвиток людини. В Україні орієнтація на якість життя забезпечується конституційно. Друга частина статті 3 Конституції України свідчить: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»; а у ст. 23 стверджується: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» [12].

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає якість життя як сприйняття людьми свого положення в житті залежно від культурних особливостей і системи цінностей та в зв'язку з їхніми цілями, очікуваннями, стандартами, турботами. Також вона пропонує оцінювати якість життя за параметрами: фізичні: енергійність, втома, фізичний дискомфорт, сон і відпочинок; психологічні: самооцінка, концентрація, позитивні емоції, негативні переживання, мислення; ступінь незалежності: повсякденна активність, працездатність, залежність від ліків і лікування; життя в суспільстві: повсякденна активність, соціальні зв'язки, дружні зв'язки, суспільна значущість, професіоналізм; навколишнє середовище: житло та побут, безпека, дозвілля, доступність інформації екологія (клімат, забрудненість, густонаселеність); духовність і особисті переконання [13].

Викладене розуміння якості життя припускає, що при її дослідженні має враховуватися комплекс умов, що забезпечують існування людини, у тому числі і взаємодію її з природою.

У своїй роботі з технологій виміру якості життя, Б. В. Бойцов пропонує низку модельних модифікацій, які реалізують різні ознакові комбінації сучасного уявлення досліджуваної категорії [14, с. 34].

Перший тип – об’єктивні умови існування на рівні суспільства в цілому; другий тип – суб’єктивні оцінки умов існування на рівні суспільства в цілому; третій тип – об’єктивні умови існування індивіда; четвертий тип – суб’єктивні оцінки умов існування індивіда; п’ятий тип – об’єктивні умови існування та їх оцінка на рівні суспільства; шостий тип – об’єктивні умови існування і їх оцінки на рівні індивіда; сьомий тип – об’єктивні умови існування і їх оцінки на рівні суспільства й індивіда.

На сьогодні в науці і практиці управління найчастіше використовується визначення якості життя сьомого типу, відповідно до якого якість життя розуміється як теоретично сконструйована ідеальна система, що складається з об’єктивних умов існування і їх оцінки на рівні держави й індивіда. Дана система має взаємозалежні підсистеми, ієрархічну побудову показників.

Дослідники сходяться лише в тому, що якість життя можна визначити як комплексну характеристику задоволення матеріальних і нематеріальних потреб людей. Однак це визначення має потребу в конкретизації.

Погоджуючись із твердженням, що під якістю життя слід розуміти соціально-психологічний стан людини «відчуття щастя», ми пропонуємо визначити якість життя людини як єдність показників, що характеризують рівень реалізації потреб людини і ступінь задоволеності її здійсненням своїх життєвих планів (життєвих стратегій) і співвідносяться, з одного боку, з мінімальними соціальними стандартами, з іншого – з ресурсними можливостями конкретного суспільства.

Висновок. Проведений нами вище аналіз дозволяє сформулювати авторське уявлення щодо сутності досліджуваної категорії. На нашу думку, якість життя можливо охарактеризувати сукупністю характеристик сфери

життя, самопочуття і задоволення життям людей, які забезпечуються плином сукупності відповідних процесів, що задовольняють умови і результати життєдіяльності індивідів і соціальних груп суспільства і повністю відповідають природно заданим й обумовленим людським потребам в їх об'єктивному і суб'єктивному проявах. Такий підхід дає можливість пояснювати задоволеність населення, яке проживає на окремо взятій території, де рівень якості життя має відповідати не тільки загальноприйнятим стандартам, але і можливостям їх забезпечення як у визначений момент часу, так і в перспективі.

Категорія «якість життя», згідно з цим визначенням, за своїм призначенням дозволяє порівнювати окремі показники у часовому (переважно ретроспективному) або в просторовому (міжтериторіальному або міжгруповому) аспектах. Проведення таких зіставлень на об'єктивній і суб'єктивній розрахунковій основі представляється важливим з таких причин: у часовому – для оцінки впливу проведених соціально-економічних реформ на якість життя населення; у різних регіонах країни – для врахування розходжень у рівні й умовах життя населення в них і можливого надання підтримки їм службами державного і регіонального рівня; за окремими доходно-майновими і соціально-демографічними групами населення – для визначення ступеня і динаміки економічної диференціації суспільства і територіального співтовариства, а також пошуку шляхів згладжування соціальних контрастів. Існуючі показники якості життя населення для такого роду зіставлень, на нашу думку, мають спеціально аналізуватися, уточнюватися і модифікуватися з метою забезпечення можливостей для зіставлень у часі, між регіонами і між різними доходно-майновими і соціально-демографічними групами населення.

Література

1. Словник юридичних термінів (російсько-український). Уклад.: Андерш Ф., Винник В., Красницька А. К. Видавництво Юрінком Інтер. 1994. 322 с.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка К. Юридична думка. 2007. 992 с.
3. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. К. НАДУ. 2010. 820 с
4. Кривобоков И. А. Социальный мониторинг: теоретико-методологическое обоснование, статистический анализ : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук : спец. 22.00.02 «Прикладная социология». М. Изд. центр «Академия». 1994. 19 с.
5. Крупнов Ю. Качество жизни. URL: <http://www.pereplet.ru/krupnov/14.html#14>
6. Галиев Г. Т., Галимов Р. А., Иванов В. Н., Патрушев В. И. Региональный социум: проблемы социальной технологии. М. Изд. МГУ. 1992. С. 17-34.
7. Иванов В. Н. Проблемы информации социального пространства. М. Наука, 1994. 212 с.
8. Andrews F. M., Withey S. V. Social indicators of wellbeing: americans perceptions of Life quality. New York. Plenum Press. P. 18-24.
9. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие; пер. с нем.; под ред. Д. В. Складева. СПб. Наука. 2000. 384 с.
10. Пальчук О.І. Якість життя населення: грані проблем у фокусі перетворень. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. С. 96-102.
11. Організація Об'єднаних Націй в Україні. URL: <http://www.un.org.ua/ua>

12. Конституція України (Основний Закон) : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради*. 2003. № 29. Ст. 232 ; із змін. і доп., внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV.
13. Потенціал України та його реалізація. Міжнародний центр перспективних досліджень. URL: <http://www.icps.com.ua/project.html?pid=101>
14. Бойцов Б. В. Філософія якості. Якість життя. Стандарти і якість. 1997 № 8, 9. С. 34–35.